

УДК [37-047.86(477.54)“364”+343.14-054.73“2022/2024”]:341.3(470:477)
DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-47-54

Сергій АДАМОВИЧ

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника, м. Івано-Франківськ, Україна
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4236-741X>
e-mail: sergey.adamovych@pnu.edu.ua

РУЙНУВАННЯ ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ РФ НА ОСНОВІ СВІДЧЕНЬ ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ (2022–2024 рр.)*

Анотація. Метою дослідження є аналіз дій російської влади щодо цілеспрямованого руйнування освітньої інфраструктури в Харківській області, що включала репресивні заходи щодо українських педагогів та науковців, русифікацію, індоктринацію учнівської та студентської молоді, цілеспрямоване знищення обстрілами освітніх закладів. **Методологія.** Автор статті у своєму дослідженні користується як загальними методами наукового пізнання (аналіз і синтез, сходження від абстрактного до конкретного, системний та організаційний аналіз, синергетичний підхід, моделювання та прогнозування), так і спеціально-науковими методами (інституціональний метод, порівняльно-правовий, статистичний тощо). **Наукова новизна.** На сьогодні, в світовій науці лише почали з'являтися перші доктринальні публікації, що стосуються руйнації державними органами рф українського освітнього середовища. У них вже є присутні оцінки про те, що росія під час війни свідомо знищує освітню галузь України. Однак, вони не базуються на значному джерельному матеріалі. **Оригінальність дослідження.** Автор на основі аналізу даних з відкритих джерел, свідчень більше 1000 очевидців/свідків російських злочинів, які були зібрані Центром документування та дослідження воєнних злочинів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника провів аналіз дій російської влади задля знищення освітнього середовища в Харківській області, що зазнала руйнівного впливу російської окупації. Результати дослідження будуть корисними для реалізації міжнародної інформаційної політики державних органів влади України. Крім того, вивчення засобів і методів російської влади, які вона застосовує для знищення української освіти, а також аналіз наслідків злочинних дій росіян в освітній галузі дозволить дати узагальнену картину для світової науки, що буде сприяти протидії пропагандистським кліше російської псевдонауки, що виправдовує російську агресію і продовжує проішовзувати путінську пропаганду про українців, звільнення від репресій «руського міра» і т.д.

Висновки. Автор статті на основі свідчень внутрішньо переміщених осіб стверджує, що руйнування освітнього середовища Харківської області є елементом геноцидної окупаційної політики росії стосовно української нації. На його думку обстріли освітньої інфраструктури Харківщини російськими військами носять цілеспрямований характер, індоктринація та русифікація українських дітей і молоді мала комплексний характер і є частиною геноциду рф щодо українців, освітян та науковців на окупованих територіях Харківської області піддавалися репресіям за проукраїнську позицію. Дії військово-політичного керівництва рф по відношенню до українського освітнього середовища порушують численні міжнародно-правові норми.

Ключові слова: Харківська область, російська окупація України, русифікація освіти, індоктринація дітей і молоді, знищення росіянами українського освітнього простору, репресії щодо українських освітян і науковців.

Sergii ADAMOVYCH

PhD hab. (History), Professor, Head of the Department of Theory and History of State
and Law of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk, Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4236-741X>
e-mail: sergey.adamovych@pnu.edu.ua

DESTRUCTION OF EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE KHARKIV REGION BY STATE AUTHORITIES OF THE RUSSIAN FEDERATION ON THE BASIS OF TESTIMONIES OF INTERNALLY DISPLACED PEOPLE (2022–2024)

Abstract. The purpose of the study is to analyze the actions of russian authorities concerning the purposeful destruction of educational infrastructure in the Kharkiv region, which included repressive measures against Ukrainian teachers and scientists, russification, indoctrination of pupils and student youth, and purposeful destruction of educational institutions by shelling. **Methodology.** The author of this article in his research applies both general methods of scientific knowledge (analysis and synthesis, ascent from abstract concrete, system and organizational analysis, synergistic approach, modeling and forecasting) and special scientific methods (institutional method, comparative legal, statistical etc). **Scientific novelty.** Nowadays, the first doctrinal publications regarding destruction of the Ukrainian educational environment by the state authorities of the russian federation have only begun to appear in world science. They already have estimates that russia during the war deliberately destroys the educational field of Ukraine. However, they are not based on significant source material. **Originality of research.** Based on the analysis of data from open sources, the testimony of more than 1,000 eyewitnesses/witnesses of Russian crimes, which were collected by the Centre for Documentation and Research of War

* Друкується за матеріалами доповіді, виголошеної на Міжнародній науковій конференції «Польсько-українські відносини в умовах російської агресії в Україні: історичні та сучасні контексти» («Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne»), що відбулася 11–12 квітня 2024 р. у Варшавському університеті (детальніше у рубриці «Наукова хроніка» цього випуску «Вісника»).

Crimes of Vasyl Stefanyk Pre-Carpathian National University, the author conducted an analysis of the actions of the Russian authorities to destroy the educational environment in the Kharkiv region, which was subjected to a destructive influence of Russian occupation. The results of the study will be useful for the implementation of the international information policy of the state authorities of Ukraine. In addition, the study of the means and methods of the Russian government, which it uses to destroy Ukrainian education, as well as the analysis of the consequences of the criminal actions of the Russians in the field of education, will provide a generalized picture for world science, which will contribute to counteracting the propaganda clichés of Russian pseudoscience, which justifies Russian aggression and continues to push Putin's propaganda about Ukrainian Nazis, liberation from the repressions of the "Russian peace", etc.

Conclusions. *The author of this article on the basis of testimonies of internally displaced people claims that destruction of the educational environment in the Kharkiv region is an element of Russia's genocidal occupation policy towards the Ukrainian nation. In his opinion, the shelling of the educational infrastructure in Kharkiv region by Russian troops is purposeful, indoctrination and russification of Ukrainian children and youth is complex and is part of the Russian genocide against Ukrainians, educators and scientists on the occupied territories of the Kharkiv region were subject to repression for their pro-Ukrainian position. The actions of military and political leadership of the Russian Federation in relation to the Ukrainian educational environment violate numerous international legal norms.*

Keywords: *Kharkiv region, Russian occupation of Ukraine, russification of education, indoctrination of children and youth, destruction of the Ukrainian educational space, repression towards Ukrainian educators and scientists.*

Постановка проблеми. Після початку повномасштабного вторгнення росії в Україну державні чинники рф розпочали руйнування освітнього середовища для знищення української ідентичності (витравлювання української культурної спадщини, історії та мови, нав'язування російських наративів, сприяння асиміляції і втраті національної самосвідомості). Російські агресори здійснюють на окупованих територіях русифікацію та індоктринацію дітей і молоді, піддають репресіям українських освітян і науковців. Українські території, що не перебувають під безпосереднім контролем росії зазнають цілеспрямованого руйнування освітньої інфраструктури – знищення в результаті обстрілів шкіл, дошкільних закладів, вишів тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідження, свідчення очевидців і дані відкритих джерел дозволяють стверджувати, що руйнацію освіти росіяни використовують як один з гібридних засобів у веденні війни щодо України. Відзначимо, що у 2023 р. дослідники Лабораторії гуманітарних досліджень Єльської школи громадського здоров'я (К. Хошнуд, Н. Раймонд, К. Ховарт) опублікували працю, яка присвячена російській систематичній програмі перевиховання та усиновлення дітей України [1]. Польська дослідниця І. Замковська аналізує вплив війни на порушення прав людини в чотирьох освітніх середовищах: на території України, на окупованій території, у таборах перевиховання в Російській Федерації та в європейських країнах, що приймають українських біженців і вважає, що освіта є потужним знаряддям війни проти майбутнього української нації [2]. Проблеми застосування міжнародного публічного права в механізмі запобігання порушенням миру в умовах збройної агресії Російської Федерації проти України торкалися С. Адамович, О. Гнатів, Ю. Микитин [3; 4]. Перспективи притягнення до відповідальності за порушення прав дітей в Україні проаналізувала І. Басиста [5]. Міжнародний досвід та українські реалії захисту прав дітей на окупованих територіях зачеплені в публікації І. Щербетун, Т. Михайліної [6]. Становище дітей на окупованих територіях з 2014 р. і освітній процес в ДНР-ЛНР досліджується О. Караман, О. Хоменко [7; 8]; руйнування освітньої інфраструктури з 2014 р. рф – І. Грідіною [9]. У працях О. Висуєнь, В. Молоткової, Ю. Фігурного, Н. Брегунець знайшло відображення становище освіти на окупованих територіях в контексті релігійних свобод [10]. О. Пашкова на підставі аналізу діяльності воєнізованих таборів в ДНР/ЛНР визначила першорядні аспекти їхньої роботи, особливості функціонування тощо [11]. Проблеми насильства проти українських вчителів; зменшення або повне припинення навчання та деградація інфраструктури на окупованих територіях вивчена у статті Ю. Ненько, О. Орендарчук, Ю. Присяжнюк, О. Шевченко [12]. Спеціальний звіт, який був підготований Human Rights Watch, стосується примусової русифікації освіти на окупованих територіях України [13].

Метою дослідження є аналіз дій російської влади, які спрямовані на цілеспрямоване руйнування освітньої матеріально-технічної бази, карально-репресивні заходи щодо українських науково-педагогічних кадрів, русифікацію, індоктринацію учнівської та студентської молоді в Харківській області. Відзначимо, що на Харківщині показово помітна геноцидна політика рф щодо українців, оскільки приміщення освітніх закладів в області зазнали значних руйнувань в результаті обстрілів, а під час російської окупації влада рф широко застосувала репресії щодо вчительських колективів і розгорнула діяльність з русифікації закладів освіти.

Виклад основного матеріалу. Відзначимо, що агресія Росії поставила під сумнів право на освіту в Україні як фундаментальне право людини в усіх аспектах. Як визначено у заувазі загального порядку № 13 Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав від 8 грудня 1999 р., «освіта є як правом людини сама по собі, так і незамінним засобом реалізації інших прав людини» [14]. За підрахунками ЮНІСЕФ на середину літа 2022 р., у середньому 22 школи за день пошкоджувалися в Україні внаслідок атак росіян і щонайменше дві дитини гинули та ще

більше отримували поранення [15]. Від бомбардувань і обстрілів руйнувань зазнали 3798 навчальних закладів, 365 ліквідовано, з них 82 заклади було зруйновано і 704 пошкоджено в Харківській області [16]. Відзначимо, що згідно з офіційною статистикою, станом на 14 серпня 2024 р. в результаті воєнних дій загинуло 569 дітей, 1508 – зазнало поранень, до Росії з окупованих територій депортовано 19546 дітей, де вони піддаються примусовому перевихованню [17].

Попри швидку окупацію на початку широкомасштабного вторгнення у 2022 р. значної частини Харківської області росіянами, в результаті ворожих обстрілів було поруйновано багато освітніх закладів. Так, в м. Ізюм обстрілів зазнали школи № 1, 4, 3, 5, 10, Ізюмський професійний ліцей [18; 19]. У Чугуєві 12 березня 2022 р. була пошкоджена школа №8, протягом року школи №7 і 2 [20]. У Балаклії у березні 2022 р. обстрілів зазнав ліцей №5 і дитсадок поруч [21].

Значних руйнувань зазнали освітні заклади Харкова. В. Дібаров став свідком бомбардування школи №127 [22], а Т.Гусейнов бачив як зірвалася ракета біля ЗОШ № 122 [23], в гімназії № 144 від вибухової хвилі було вибито вікна [24], школа № 17 була вщент зруйнована станом на 5 березня 2022 р., зазнала руйнувань школа № 123 [25; 26]. У мікрорайоні № 524 було зруйновано школу № 111, 124, дитячі садочки [27; 28]. За даними свідків постраждали від ворожих обстрілів також школи № 78, 80, 145, 158, 161, 164, 165, 166, 168. На проспекті Гагаріна весною 2022 р. були зруйновані школа № 16, гімназія № 12, спортивна школа № 9 [29]. Значних руйнувань в березні 2022 р. зазнали школа № 157 на вулиці Гарібальді [30].

Ю.Гладкова описала як переживав Харківській науковий ліцей «Обдарованість» і його учні російські бомбардування: «З 16 лютого 2022 в інтернаті почали готувати підвали від бомбардувань. 4 березня було потрапляння снарядів у перший навчальний корпус. 6 березня згоріли всі авто, пошкоджено було перший корпус. Близько 180 людей ховалися у першому корпусі в інтернаті. Також у березні пошкоджено було третій корпус. Будинки поруч теж сильно постраждали, бо були на лінії вогню. Дирекція школи дозволила залишатися у сховищі мешканцям, які постраждали. Їх годували і забезпечували теплими речами. Під час евакуації з дітьми йшли пішки 20 км. через Харків» [31].

2 березня 2022 р. відбувся ракетний обстріл будівлі економічного факультету Харківського національного університету ім. В. Каразіна [32]. У березні 2022 р. також був пошкоджений Національний аерокосмічний університет ім. М. Жуковського [33]. Наприкінці березня 2022 р. ракетою було пошкоджено головний корпус Харківського національного університету повітряних сил ім. І. Кожедуба [34].

Цілеспрямованими були удари рашистів по цивільних цілях, де могли бути військові. Так, 2 березня 2022 р. літаки скинули бомби на Харківський професійний машинобудівний ліцей. Попали в будівлю, загинуло 90% присутніх в будівлі в той час військовослужбовців. Наступного дня в теж саме приміщення літак знову вдарив авіабомбою [35].

Натомість школу № 134 навіть захопили спецпризначенці ворога 27 лютого 2022 р. і вона була знищена в результаті боїв [36]. А. Макаренко згадував, що «зранку, приблизно о 7–8 годині ранку, побачив колону з 4 російських броньованих машин, які направлялись зі сторони Великої Данилівки у бік центру міста. Ця колона зупинилася біля школи № 134... Із броньованих машин вийшли окупаційні війська і почали рух у бік школи. На той момент у школі знаходився охоронець, який зачинив школу і намагався не впустити російських військових всередину. Російські війська виломили двері школи та увірвалися до неї. Охоронцю вони завдали тілесних ушкоджень та викинули його з території школи. Після цього російські військові забарикадувалися на верхніх поверхах будівлі. Через деякий час почався бій, у якому українські військові почали зачищати школу від загарбників» [37].

Частими були випадки, коли росіяни знищували матеріально-технічну базу освітніх закладів, облаштовували в них катівні або розквартировували військові гарнізони. Так, в результаті обстрілів був пошкоджений ліцей і дитячий садочок в с. Капитолівка Ізюмського району, в школі до того ж спалили меблі, вкрали комп'ютери [38].

На окупованих територіях на місцеву владу чинився тиск із вимогою знову відкрити школи, оскільки окупаційні сили прагнули сигналізувати про повернення до «нормального життя». Як зауважує Т. Журженко, у цій ситуації онлайн-навчання, запроваджене українськими школами було не просто прагматичним рішенням, а актом пасивного опору, який дозволив тимчасово обійти вплив окупаційних військ. На початку квітня 2022 р. Міністерство освіти дозволило школам самостійно вирішувати, коли закінчиться навчальний рік залежно від місцевих умов. Школам також наказали перевести всіх учнів до наступного класу та призупинити іспити в кінці року [39].

Проте російські атаки на критично важливу інфраструктуру, внаслідок яких були зруйновані або виведені з ладу електричні, телефонні та інтернет-мережі, ускладнили або зовсім унеможливили доступ до дистанційного навчання для дітей та викладачів. Окрім того російська влада переслідувала вчителів за участь в українських програмах дистанційного навчання.

З квітня 2022 р. окупаційна влада в Харківській області проводила наради, метою яких було набрати українських вчителів. На них окупанти розповідали про плани щодо освіти та називали неминучими перехід на російську навчальну програму. На зустрічі в Боровій «вони сказали, що якщо не знайдуть достатню кількість вчителів, то привезуть вчителів з Росії», і що «Росія тут надовго». Окупанти також повідомили, що лише «четверо чи п'ятеро» з десятків вчителів погодилися викладати за російською програмою, але пізніше окупаційна влада привезла ще 15 викладачів з Донбасу [13].

У так званому «відділі освіти», що був сформований в Ізюмі під час окупації міста, правоохоронці вилучили папку з документами, у яких зазначено, як мала проходити «розбудова» російської освіти на Харківщині. Зокрема, окупанти планували видавати випускникам на окупованій Харківщині атестати на базі шкіл Белгородської області РФ. Серед планів було запрошення до регіону викладачів з РФ, особливо істориків і літераторів з метою запровадження «патріотичного виховання» [40].

Українські педагоги, які продовжували залишатися під окупаційною владою зазнавали викрадень і репресій. Так, тренера спортивної школи у м. Вовчанськ – В. Галича тримали в неволі 15 діб в катівні у м. Вовчанськ на агрегатному заводі [41]. Директорку Іванівського ліцею Л. Тільну вивезли і катували. Жінку 5 діб тримали у катівні без їжі й води [42]. Вчителька з Шевченкового розповіла: «До мене додому прийшли чоловіки та наказали мені з'явитися до їхнього директора. Він сказав, що якщо я не погоджусь розпочати роботу у навчальному році, то піду на два дні на “підвал”» [13].

Директор школи в селі Борівське В. Чернов сховав комп'ютери та шкільні документи, але 2 вересня 2022 р. шестеро чоловіків у балаклавах наказали віддати всі шкільні документи, конфіскували ноутбук та інші пристрої та відвезли до Куп'янська, де утримували протягом трьох днів на підвір'ї місцевого СІЗО просто неба, а потім катували з застосуванням електричного струму. Визволитися В. Чернову вдалося тільки завдяки контрастному ЗСУ [13].

З початком нового навчального року у 2022 р. окупанти посилили тиск на педагогічні колективи з метою приведення освіти до російських стандартів. Директорам шкіл погрожували; деякі були викрадені і зазнали репресій. Однак оскільки дуже мало місцевих вчителів бажали співпрацювати, волонтерів набирали із Росії. За даними незалежного російського ЗМІ «Медіазона», у 2022 р. зголосилося понад 200 вчителів з Росії [39]. Після деокупації Харківщини, у вересні 2022 р. затримали вчителів із Росії, які приїхали русифікувати українських дітей. Однак російські війська відступили й кинули їх напризволяще [42].

Навесні та влітку 2022 р., окупаційна влада намагалася залучити вчителів обіцянками платити зарплату та надавати гуманітарну допомогу. Так, у Шевченковому та Боровій росіяни обіцяли щомісячно платити вчителям 20 тис. рублів і більше [13]. Водночас окупанти не дозволили запровадити перехідний період для забезпечення переведення на російську мову викладання в українських школах. У селищі Шевченковому у червні 2022 р. делегація з Росії повідомила місцевим вчителям, що «можливо, буде одна година української мови на тиждень, якщо батьки напишуть заяву... Але... тут буде тільки російська мова» [13].

Попри все, лише незначна меншість українських викладачів на Харківщині погодилися працювати під окупаційною владою. Так, у місті Ізюм лише 30 з-поміж 700 учителів дев'яти шкіл, які працювали до вторгнення, підозрювались у співпраці з окупаційною владою [13].

Водночас окупанти намагалися зразу завезти російські підручники, що фальсифікували історію і виправдовували агресивну імперську політику. Зокрема, в одній зі шкіл на Харківщині у вересні 2022 р. знайшли підручники з історії, суспільствознавства, російської мови та літератури. Більшість книжок були надруковані в 2022 р. [43]. Перед тим, як виїхати разом з російськими військовими, окупаційна влада Борової спалила частину українських підручників, а частину забрала [13].

Крім цього, росіяни чинили тиск на батьків. Окупаційна влада накладала штрафи на батьків, які не віддали своїх дітей до підконтрольних Росії шкіл, було заборонено навчання в українських школах дистанційно. У Балаклії окупаційна влада створила «вуличні комітети», яким серед іншого було доручено інформувати батьків, що або вони подають документи до школи, або дітей відвозять до Белгорода на навчання. Вчителька з Шевченкового Ольга згадує, що окупаційна влада пропонувала батькам дітей шкільного віку безкоштовні шкільні рюкзаки, а також одноразові виплати в розмірі 10 тис. рублів за зарахування дітей до школи, але і погрожувала їм, що якщо не віддадуть дітей, то вони потраплять до дитбудинку. Однак українці не повелися на тиск окупаційної влади. Так, у Шевченковому до повномасштабного вторгнення в 11 школах навчалось 1600 учнів, але згідно з документами, що залишилися після відступу російських військ у вересні 2022 р., до російських шкіл було зараховано лише 60 дітей, і бракувало персоналу для проведення занять [13].

Ще одним напрямом впливу на українських дітей стала часто без дозволу батьків примусова депортація та перевиховання українських дітей з окупованих Росією територій у так званих літніх таборах. У цих закладах був акцент на російській мові, інтеграції дітей в російське життя, культуру, суспільство, історію, військову підготовку. Навчальні предмети викладалися за російськими стандартами освіти. Деякі табори були розміщені в регіональних університетах по всій Росії та мали на меті заохотити вступ до цих університетів депортованих українців [2, с.10-11]. Так, згідно виявлених в Ізюмі документів «1–2 особливо зразкових дітей» росіяни планували відправити до табору в Криму, а учнів 7–9 класів – до Белгорода для поширення російської пропаганди [40].

Незаконна політика депортації була визнана військовими злочинами та створила основу для видачі Міжнародним кримінальним судом 17 березня 2023 р. ордерів на арешт двох ключових злочинців В. Путіна та М. Львової-Белової, «за воєнний злочин у вигляді незаконної депортації населення та незаконної переміщення населення з окупованих територій України до Російської Федерації на шкоду українським дітям» [44].

Водночас військову підготовку неповнолітніх із окупованих територій у воєнізованих таборах можна розглядати як порушення Закону України «Про охорону дитинства», що забороняє пропаганду війни, а також навчання дітей з метою використання у збройних конфліктах або насильницьких діях, спрямованих на повалення державної влади чи порушення територіальної цілісності. Зомбування дітей в цьому напрямку свідчить про намір військово-політичного керівництва росії вербувати і використовувати місцеву молодь проти України [11, с. 30–31].

У результаті Харківського контрнаступу Збройними силами України вдалося звільнити 8500 кв. км української території – 388 міст, сіл і селищ із загальним населенням приблизно 150000 осіб [45, с.253]. Однак після звільнення Харківщини восени 2022 р. обстріли Харкова і звільнених територій області продовжувалися. Так, лише внаслідок ударів РФ по Харкову 2 січня 2024 р. число поранених становило 62 людини, одна жінка померла і було пошкоджено 55 будинків [46]. Ввечері того ж дня терористи РФ ракетами типу С-300 пошкодили школу, дитсадок та житлові будинки в Основ'янському районі міста [47].

Обстріли ускладнювали налагодження освітнього процесу через необхідність евакуації дітей з зони активних обстрілів. Так, у серпні 2023 р. через поновлення російських обстрілів Україна евакуювала 600 дітей з міста Куп'янськ. Багато складнощів було і з онлайн-навчанням після звільнення. На Харківську область припало 17% усіх пошкоджень телекомунікаційних мереж в Україні протягом першого року повномасштабного вторгнення. За словами голови Куп'янської районної військової адміністрації, більш ніж за місяць після деокупації лише в одній частині району був інтернет-зв'язок і можливість проводити заняття за дистанційною формою навчання [13]. Більше того у травні 2024 р. росіяни поновили наступальні дії на Харківщині в районі Вовчанська, що призвело до чергової хвилі евакуації дітей з території бойових дій і з ускладнень в освітній галузі.

Висновки. Отже, на прикладі освітнього середовища Харківської області можемо стверджувати, що українська система освіти цілеспрямовано стала мішенню та була використана росією з порушенням усіх елементів освітніх прав та міжнародного права як інструмент війни. З початком агресії у 2022 р. освітні заклади Харкова і області цілеспрямовано зазнають руйнувань в результаті обстрілів, приміщення шкіл і садків окупанти використовували як бази для особового військового складу чи місця для тортур. На окупованих територіях росіяни розгорнули широкомасштабну діяльність з ціллю русифікації, примусового наповнення дитячої свідомості російськими імперськими наративами історії та культури, мілітаризації освіти. Водночас репресій зазнавали педагоги і науковці, що відмовлялися співпрацювати за окупаційними освітніми програмами.

Список літератури

1. Khoshnood K., Raymond N., Howarth C. Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children. *Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health*. 2024, 3 December. New Haven. URL: <https://conflictobservatory.org>.
2. Zamkowska I. The System of Education as an Instrument of War in the Russia-Instigated. Ukrainian Crisis International. *Journal of Education Reform*. 2024. P. 1–21. DOI: <https://doi.org/10.1177/10567879241226696>.
3. Адамович С., Микитин Ю. Перспективи притягнення до кримінальної відповідальності росіян за воєнні злочини в Україні в контексті реалізації конституційного права на судовий захист. *Проблеми реалізації норм Конституції України в умовах воєнного стану: мат. міжн. наук.-практ. інтернет-конф.* Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника, 2022. С. 94–106.
4. Hnativ O. Public International Law in the Mechanism for Preventing Violations of Peace in the Context of an Armed Aggression by the Russian Federation on Ukraine. *Pakistan Journal of Criminology*. 2023. Vol. 15, № 2. P. 293–303.

5. Басиста І. Перспективи притягнення до відповідальності за порушення прав дітей в Україні та злочини щодо дітей, скоєні російськими загарбниками під час широкомасштабної війни, розв'язаної Росією 24 лютого 2022 р. (співробітництво із Міжнародним кримінальним судом). *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період: матеріали наукового семінару*. Львів: ЛьвДУВС, 2023. С. 13–17.
6. Щебетун І., Михайліна Т. Захист прав дітей на окупованих територіях: міжнародний досвід та українські реалії. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 33–37.
7. Караман О. Соціальні характеристики дітей і молоді – жертв гібридної війни на сході України. *Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Серія: Педагогічні науки*. 2019. № 1. С. 14–23.
8. Хоменко О. Довгий тунель без світла в кінці: середня школа на теренах «народних республік» у перший рік російсько-української війни. *Українознавство*. 2016. № 2. С. 8–17.
9. Грідіна І. М. Освітнянський фронт війни на Сході України. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: історія, політологія*. 2016. Вип. 16. С. 199–208.
10. Vysoven O., Figurnyi Y, Molotkina V, Brehunets N. Repressive policy of the occupiers during the declared Russian-Ukrainian hybrid war against religious communities of Ukraine 2014-2022. *Occasional papers on religion in Eastern Europe*. 2022. Vol. 42, Iss. 6. P. 14–35. DOI: <https://doi.org/10.55221/2693-2148.2368>.
11. Пашкова О. Воєнізовані табори для неповнолітніх на тимчасово окупованих територіях Донецької і Луганської областей: організаційний і змістовий аспекти роботи. *Український історичний журнал*. 2023. № 1. С. 20–35.
12. Nenko Y., Orendarchuk O., Prysiazniuk Y., Shevchenko O. Ukrainian education during War: a scoping. *Revista praxix educacional*. 2023. Vol. 19, № 50. P. 1–18. DOI: <https://doi.org/10.22481/praxisedu.v19i50.11951>.
13. Есвельд Б., Квітка К., Локшина Т. Навчання в окупації: примусова русифікація системи освіти на окупованих територіях України. *Human Rights Watch*. 2024, June 20. URL: <https://cutt.ly/ErNh3eys>.
14. Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. *U. N. Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights*. 1999. URL: <https://undocs.org>.
15. Втрати української системи освіти через війну: інфраструктура та людський капітал. Частина 2. *ОсвітАналітика – Аналітичний центр Університету Грінченка*. 2022, 15 липня. URL: <https://osvitanalityka.kubg.edu.ua/2022/07/15>.
16. 7 мільйонів дітей війни в Україні. URL: <https://saveschools.in.ua/en/>
17. Діти війни. URL: childrenofwar.gov.ua.
18. Чернова Н. м. Ізюм Харківської області. Опитано свідка 18.03.2022. Архів Навчально-наукового юридичного інституту (далі – ННЮІ ПНУ) Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.
19. Рябенка А. м. Ізюм Ізюмської міської ради Ізюмського району Харківської області. Опитано свідка 09.03.2024 р. Архів ННЮІ ПНУ.
20. Литвинов В. м. Чугуїв Чугуївського району Харківської області. Опитано свідка 25.07.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ.
21. Наретя А. м. Балаклія Балаклійської міської ради Ізюмського району Харківської області. Опитано свідка 17.10.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ.
22. Дібаров В. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 22.03.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
23. Гусейнов Т. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 22.03.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
24. Калмикова І. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 05.04.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
25. Руденко І. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 17.01.2024 р. Архів ННЮІ ПНУ.
26. Ріяка В. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 09.03.2024 р. Архів ННЮІ ПНУ.
27. Басалига С. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 20.04.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
28. Скуба О. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 30.05.2022 р. Архів ННЮІ ПНУ.
29. Рубцова Н. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 10.08.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ.
30. Кондратович Н. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 08.02.2024 р. Архів ННЮІ ПНУ.
31. Гладкова Ю. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 12.05.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
32. Мхітарян К. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 24.03.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
33. Поліщук А. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 28.10.2022 р. Архів ННЮІ ПНУ.
34. Тішенінов В. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 13.12.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ.
35. Борис І. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 12.04.2022. Архів ННЮІ ПНУ.
36. Гипич Н. У Харкові догорає спеціалізована школа № 134. *Діло.Харків*. 2022, 27 лютого. URL: <https://kh.dero.ua/ukr/kh/u-kharkovi-dogorae-spetsializovana-shkola-134-foto-202202271429647>.
37. Макаrenchенко А. м. Харків Харківської області. Опитано свідка 09.12.2022 р. Архів ННЮІ ПНУ.
38. Осташок О. с. Капітолівка Ізюмського району Харківської області. Опитано свідка 15.12.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ.
39. Zhurzenko T. Education Under Fire: The Ukrainian School System Under Occupation. Centre for East European and International Studies (ZOIS). 2022. 07.09. URL: <https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/education-under-fire-the-ukrainian-school-system-under-occupation>.
40. Клочко Н. Русифікація освіти на Харківщині: оприлюднено секретні документи окупантів. *Главком*. 2022, 8 листопада. URL: <https://glavcom.ua/country/science/rusifikatsiya-osviti-na-kharkivshchini-opriljudneno-sekretni-dokumenty-okupantiv-887747.html>.
41. Пономарьова Н. с. Бугаївка Вовчанської міської ради Чугуївського району Харківської області. Опитано свідка 29.08.2023 р. Архів ННЮІ ПНУ.

42. Волошин М. Учителів кидали «на підвал» і катували: як росіяни знищували українську освіту на Харківщині. *24 Освіта*. 2022, 1 жовтня. URL: <https://cutt.ly/erNh7EtF>.
43. Волошин М. На деокупованій території Харківщини знайшли сотні російських підручників: чим «зомбували» дітей. *24 Освіта*. 2022, 5 жовтня. URL: <https://cutt.ly/ArNh7NRm>.
44. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. *International Criminal Court*. 2023, 17 March. URL: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and>.
45. Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії. Харків: КСД, 2023. 400 с.
46. Кількість постраждалих внаслідок атаки на Харків зросла до 62. *Укрінформ*. 2024, 2 січня. URL: <https://cutt.ly/prNh5D9S>.
47. Кравченко О. Росія знову обстрілює Харків. *LB.ua*. 2024, 2 січня. URL: https://lb.ua/society/2024/01/02/591938_rosiya_znovu_obstrilyuie_harkiv.html.

References

1. Khoshnood, K., Raymond, N., Howarth, C. (2023). *Russia's Systematic Program for the Re-education and Adoption of Ukraine's Children*. Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health. Retrieved from: <https://conflictobservatory.org>.
2. Zamkowska, I. (2024). The System of Education as an Instrument of War in the Russia-Instigated. Ukrainian Crisis International. *Journal of Education Reform*, 1–21.
3. Adamovych S., Mykityn, Yu. (2022). Prospects of bringing russians to criminal responsibility for war crimes in Ukraine in the context of the implementation of the constitutional right to judicial protection. *Problems of implementation of the norms of the Constitution of Ukraine under martial law: materials of the international scientific and practical internet conference*, 94–106. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].
4. Hnativ, O. (2023). Public International Law in the Mechanism for Preventing Violations of Peace in the Context of an Armed Aggression by the Russian Federation on Ukraine. *Pakistan Journal of Criminology*, 15/2, 293–303.
5. Basysta, I. (2023). Prospects for prosecution of violations of children's rights in Ukraine and crimes against children committed by russian invaders during the large-scale war launched by Russia on February 24, 2022 (cooperation with the International Criminal Court). *Constitutional rights and freedoms of a person and a citizen in the conditions of war and the post-war period: materials of the scientific seminar*, 13–17. Lviv [in Ukrainian].
6. Shchebetun, I. Mikhaylina, T. (2019). Protection of children's rights in the occupied territories: international experience and Ukrainian realities. *Politychne zhyttia [Political life]*, 2, 33–37 [in Ukrainian].
7. Karaman, O. (2019). Social characteristics of children and youth – victims of the hybrid war in the east of Ukraine. *Visnyk Luhanskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Seriya: Pedagogichni nauky [Bulletin of Luhansk Taras Shevchenko National University. Series: Pedagogical sciences]*, 1, 14–23 [in Ukrainian].
8. Khomenko, O. (2016). A long tunnel without light at the end: a high school on the territory of the “people's republics” in the first year of the russian-Ukrainian war. *Ukrainoznavstvo [Ukrainian studies]*, 2, 8–17 [in Ukrainian].
9. Gridina, I. (2016). The educational front of the war in the East of Ukraine. *Visnyk Mariupolskoho derzhavnogo universytetu. Seriya: istoriia, politolohiia [Bulletin of Mariupol's state university. Series: history, political science]*, vol. 16, 199–208 [in Ukrainian].
10. Vysoven, O., Figurnyi, Y., Molotkina, V., Brehunets, N. (2022). Repressive policy of the occupiers during the declared Russian-Ukrainian hybrid war against religious communities of Ukraine 2014–2022. *Occasional papers on religion in Eastern Europe*, XLII/6, 14–35.
11. Pashkova, O. (2023). Paramilitary camps for minors in the temporarily occupied territories of Donetsk and Luhansk regions: organizational and substantive aspects of work. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal [Ukrainian Historical Journal]*, 1, 20–35 [in Ukrainian].
12. Nenko, Y., Orendarchuk, O., Prysiazhniuk, Y., Shevchenko, O. (2023). Ukrainian education during War: a scoping. *Revista praxix educacional [Praxix educational magazine]*, 19/50, 1–18 [in Portuguese].
13. Esveld, B., Kvitka, K., Lokshyna T. (2024). Education in occupation: forced russification of the educational system in the occupied territories of Ukraine. Retrieved from: <https://cutt.ly/ErNh3eys> [in Ukrainian].
14. U.N. Economic and Social Council, Committee on Economic, Social and Cultural Rights. (1999). *Implementation of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*. Retrieved from: <https://undocs.org/E/C.12/1999/10>.
15. Losses of the Ukrainian education system due to the war: infrastructure and human capital. Part 2. (2022). Retrieved from: <https://osvitanalitika.kubg.edu.ua/2022/07/15/> [in Ukrainian].
16. 7 million children of war in Ukraine. Retrieved from: <https://saveschools.in.ua/en/> [in Ukrainian].
17. Children of war. Retrieved from: childrenofwar.gov.ua [in Ukrainian].
18. Chernova, N. Izyum town of the Kharkiv region. The witness was interviewed on 18/03/2022. Archive of the Educational and Scientific Legal Institute of PNU (NNYUI of PNU) [in Ukrainian].
19. Ryabenka, A. Izyum town of the Kharkiv region. The witness was interviewed on 09/03/2024. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].

20. Lytvynov, V. Chuguyiv town of the Chuguyiv district of the Kharkiv region. The witness was interviewed on 25/07/2023. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
21. Naretya, A. Balakliya town of the Balakliya Town Council, Izyum District, Kharkiv region. The witness was interviewed on 17/10/2023. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
22. Dibarov, V. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 22/03/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
23. Huseynov, T. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 22/03/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
24. Kalmykova, I. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 05/04/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
25. Rudenko, I. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 17/01/2024. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
26. Riyaka V. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 09/03/2024. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
27. Basalyga, S. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 20/04/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
28. Skuba, O. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 30/05/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
29. Rubtsova, N. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 10/08/2023. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
30. Kondratyevych, N. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 08/02/2024. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
31. Hladkova, Yu. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 12/05/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
32. Mkhitarian, K. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 24/03/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
33. Polishchuk, A. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 28/10/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
34. Tisheninov, V. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 13/12/2023. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
35. Borys, I. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 12/04/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
36. Hypych, N. (2022). A specialized school №134 is burning down in Kharkiv. Retrieved from: <https://kh.depo.ua/ukr/kh/u-kharkovi-dogorae-spetsializovana-shkola-134-foto-202202271429647> [in Ukrainian].
37. Makarchenko, A. Kharkiv city of the Kharkiv city. The witness was interviewed on 09/12/2022. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
38. Ostashuk, O. Kapytolivka village of the Izyum district of the Kharkiv region. The witness was interviewed on 15/12/2023. Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
39. Zhurzhenko, T. (2022). Education Under Fire: The Ukrainian School System Under Occupation. Centre for East European and International Studies (ZOiS). Retrieved from: <https://www.zois-berlin.de/en/publications/zois-spotlight/education-under-fire-the-ukrainian-school-system-under-occupation>.
40. Klochko, N. (2022). Russification of education in the Kharkiv region: secret documents of occupiers are made public. Retrieved from: <https://glavcom.ua/country/science/rusifikatsiya-osviti-na-kharkivshchini-opriljudneno-sekretni-dokumenty-okupantiv-887747.html> [in Ukrainian].
41. Ponomaryova, N. Buhayivka village of the Vovchansk Town Council of the Kharkiv region. The witness was interviewed on 29/08/2023 Archive of the NNYUI of PNU [in Ukrainian].
42. Voloshyn, M. (2022). Teachers were thrown “into the basement” and tortured: how the russians destroyed Ukrainian education in the Kharkiv region. Retrieved from: <https://cutt.ly/erNh7EtF> [in Ukrainian].
43. Voloshyn, M. (2022). Hundreds of russian textbooks were found in the occupied territory of the Kharkiv region: what children were “zombified” with. Retrieved from: <https://cutt.ly/ArNh7NRm> [in Ukrainian].
44. Situation in Ukraine: ICC judges issue arrest warrants against Vladimir Vladimirovich Putin and Maria Alekseyevna Lvova-Belova. (2023). *International Criminal Court*. Retrieved from: <https://www.icc-cpi.int/news/situation-ukraine-icc-judges-issue-arrest-warrants-against-vladimir-vladimirovich-putin-and-maria-alekseyevna-lvova-belova>.
45. Plokhyy, S. (2023). Russian-Ukrainian war: the return of history. Kharkiv [in Ukrainian].
46. The number of victims as a result of the attack on Khrakiv increased to 62. (2024). Retrieved from: <https://cutt.ly/prNh5D9S> [in Ukrainian].
47. Kravchenko, O. (2024). Russia is shelling Kharkiv again. Retrieved from: https://lb.ua/society/2024/01/02/591938_rosiya_znovu_obstrilyuie_harkiv.html [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 07.04.2025
Схвалено до друку / Accepted: 29.05.2025